

Sanat Tarihi Yıllığı Journal of Art History

Araştırma Makalesi | Research Article

🔓 Açık Erişim | Open Access

Smyrna Metropolitliğinde Tartışmalı Bir Merkez: Arkhangelos Piskoposluğu Üzerine Yeni Bulgular

A Controversial Centre in Metropolitanate of Smyrna: New evidence on Bishopric of Arkhangelos

Settar Tarman¹ & Emine Tok¹

¹ Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, İzmir, Türkiye

Öz

Arkhangelos piskoposluğu Smyrna'nın 9. yüzyılda metropolitlik unvanı almasıyla birlikte idaresine geçen yeni piskoposluk merkezlerinden biridir. Tarihi kaynaklarda adından çok az söz edilen Arkhangelos Piskoposluğu, ilk kez 10. yüzyıldaki bir piskoposluk listesinde görülmektedir. Bunun yanı sıra piskoposluğun adına, Smyrna Metropolitliği'nin altında sıralanan kent listeleri arasında rastlanmaktadır. Araştırmacılar, Arkhangelos Piskoposluğu'nun lokasyonuna yönelik çeşitli hipotezler ileri sürmüş, merkezin eski bir pagan kentinden dönüşmüş olabileceği gibi ihtimaller üzerinde durmuşlardır. Piskoposluğun konumuna ilişkin en belirgin ifadeler ise sadece tarihçi Doukas tarafından 15. yüzyılda kaleme alınan Historia Byzantina adlı eserdir. Arkhangelos Piskoposluğu'na dair belirsizlikler yüz yılı aşkın süre boyunca araştırmacıları meşgul etmiştir. Smyrna Metropolitliği'nin Asia Eyaleti'nin daha çok kuzey kesiminde yayılım göstermesi nedeniyle Arkhangelos'un konumuna ilişkin en önemli ipuçları Hermos (Gediz) Nehri ve çevresindeki izler olmuştur. Doukas'ın ifadeleri ışığında ise Mainamenou (Menemen) Ovası'nda Arkhangelos adında bir tahkimatın varlığına işaret edilmesi, kentin bölgedeki stratejik merkezlerden biri olduğunu açıkça göstermektedir. Bu bağlamda Arkhangelos Piskoposluğunun Mainomenos (Menemen) Ovası'nda, stratejik yol ve geçitler gözetilerek Orta Bizans Dönemi sınırlarında aranması gerekmektedir. Bu çalışma kapsamında Arkhangelos Piskoposluğu'ndan söz eden dinî-tarihî metinler ve arkeolojik bulgular eşliğinde, piskoposluk merkezinin lokalizasyonuna ve mimari yapısına yönelik veriler değerlendirilerek yeni öneriler sunulmuştur.

Abstract

Arkhangelos was one of the new episcopal centres which came under the authority of Smyrna when it became a metropolis. The bishopric of Arkhangelos, which is rarely mentioned in historical sources, appears for the first time in an episcopal list dating from the 10th century. In addition, the name of the bishopric is found among the lists of cities listed under the Metropolis of Smyrna. Researchers have put forward various hypotheses about the bishopric of Arkhangelos, emphasising the possibility that the city may have been converted from an ancient Pagan city. The most precise statements about the location of the bishopric are mentioned in the Historia Byzantina written by the historian Doukas in the 15th century. The uncertainty about the location of the bishopric of Arkhangelos has been the subject of research for over a century. The most important clues to the location of Arkhangelos are the traces of the Hermos (Gediz) River and its environs, since the Metropolis of Smyrna was mainly located in the northern part of the Province of Asia. In light of Doukas' statements, the existence of a fortress called Arkhangelos in the Mainamenou (Menemen) Plain clearly shows that the city was one of the strategic centres of the region. In this context, the Bishopric of Arkhangelos should be searched for in the Mainamenou (Menemen) Plain by analysing the traces of the Middle Byzantine period, considering strategic roads and junctions. Within the scope of this study, the data on the location and architectural structure of the bishopric centre are evaluated in the light of the

“ Atıf | Citation: Tarman, Settar, Emine Tok. "A Controversial Centre in Metropolitanate of Smyrna: New evidence on Bishopric of Arkhangelos". *Sanat Tarihi Yıllığı-Journal of Art History*, 34 (2025): 386-406. <https://doi.org/10.26650/sty.2025.1596790>

© This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

© 2025. Tarman, S. & Tok, E.

✉ Sorumlu Yazar | Corresponding author: Settar Tarman settar.tarman@ege.edu.tr – settartarman@gmail.com

ecclesiastical-historical texts mentioning the bishopric of Arkhangelos and the archaeological evidence, and some suggestions are presented.

Anahtar Kelimeler Smyrna Metropolitliği · Arkhangelos Piskoposluğu · Asia Eyaleti · Menemen · Hermos Vadisi

Keywords Metropolitanate of Smyrna · Bishopric of Arkhangelos · Province of Asia · Menemen · Hermos Valley

Yazar Notu Bu çalışma, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi'nde 16-19 Ekim 2024 tarihinde gerçekleştirilen 28. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu'nda sözlü bildiri olarak sunulmuştur. Bildirinin tam metni daha önce herhangi bir yerde yayımlanmamıştır. Çalışma yeni bulgular eşliğinde geliştirilerek makale haline getirilmiştir.

Author Note This study was presented as an oral presentation at the 28th Medieval and Turkish Period Excavations and Art History Research Symposium held at Ankara Hacı Bayram Veli University on 16-19 October 2024. The full text of the presentation has not been published anywhere before. The study was developed with new findings and turned into an article.

Extended Summary

The city of Ephesos was a prominent religious and administrative centre in the Roman province of Asia. From the 6th century onwards, the city began to lose its commercial potential. This resulted in the destabilisation of Ephesos' political authority, which in turn altered the regional power dynamics. The Sassanid and Arab raids that Anatolia was exposed to starting in the 7th century also resulted in significant population displacement within the region. A significant proportion of the population of the province of Asia was compelled to relocate to more secure locations. The destructive factors previously outlined resulted in a significant loss of power for the Metropolitanate of Ephesos, accompanied by substantial damage to the administrative structure of the centre. The decline of the ecclesiastical administrative centre of the region facilitated the religious and administrative ascendance of Smyrna, another significant city and episcopal centre of Asia. As Smyrna acquired the designation of metropolitanate akin to Ephesos, it also gained its own administrative boundaries. Some bishopric cities of Ephesos were relocated to Smyrna. Conversely, new episcopal centres were established and linked to Smyrna.

The establishment of the new metropolitan centre of the Province of Asia resulted in a rebalancing of the regional power dynamics. While the predominantly southern parts of the province remained under the metropolitan authority of Ephesos, the northern part of the province, extending from the Hermos (Gediz) Valley towards Phokaia, came under the administration of Smyrna. Furthermore, the cities of Klazomenai, Phokaia and Magnesia (Aneliou/Sipyrou), which had previously been under Ephesos, were also transferred to Smyrna. Furthermore, new episcopal centres, Arkhangelos, Petra and Sosandra, were established and linked to the Metropolis of Smyrna. Because of its long-standing religious organisation and hierarchy since early Christianity, Smyrna thus assumed an important position as a religious and political centre, situated alongside Ephesos.

The earliest extant record of the Metropolitanate of Smyrna's position and significance within the ecclesiastical hierarchy is *Notitiae* No. 7, as set forth in the lists compiled by Darrouzès. The document is preceded by a speech delivered by Nicholas I Mystikos, who served as the Patriarch of Constantinople from 901 to 907. From this introduction, it can be surmised that the lists reflect the circumstances prevailing in the early 10th century. The Metropolitanate of Smyrna, which is ranked 43rd in the list, is associated with six episcopal centres. These centres are Phokaia, Magnesia (Aneliou/Sipyrou), Klazomenai, Arkhangelos, Petra and Sosandra. There is little debate regarding the location of the cities transferred from Ephesos to Smyrna. However, there is controversy surrounding the question of whether the newly established centres were transformed from an old settlement or established in a new location. As a result, there is considerable debate about the location of the bishoprics of Arkhangelos, Petra and Sosandra.

In the initial phase of this study, a boundary was delineated for the geographical area within which the bishopric of Arkhangelos was to be searched. In consideration of the data presented in the ecclesiastical records and primary sources, it can be reasonably inferred that the northern regions of Smyrna fall within the defined scope of this study. As evidenced by the historian Doukas in his *Historia Byzantina*, the Hermos (Gediz) Valley and its environs constituted a significant region with regard to the religious boundaries associated with Smyrna. A detailed examination of the period between the 10th and 13th centuries, which marks the end of the Middle Byzantine period, is essential from a chronological perspective. In accordance with the aforementioned information, significant regions in terms of road networks and that can provide adequate security for a religious centre have been identified. In these areas, settlements reflecting the architectural style and surface finds of the Middle Byzantine period were concentrated. The reasons for the prominent location of settlements such as Temnos and Neonteikhos, previously identified by other researchers, were evaluated and a new hypothesis was proposed, which was considered more suitable for the bishopric of Arkhangelos.

Giriş

Bu çalışma Smyrna Metropolitliği'ne bağlı dinî merkezlerden Arkhangelos piskoposluğunun tartışmalı lokasyonuna ve dönemi içindeki önemine odaklanmıştır. Smyrna Metropolitliği, 10. yüzyılın başında 6 piskoposluk merkeziyle Asia Eyaleti'nin en güçlü dinî yönetim merkezlerinden biriydi. Kentin idaresine giren yeni merkezler, yönetim sınırlarının kuzeye, Hermos (Gediz) Vadisi'ne doğru genişlediğini göstermektedir. Eklenen üç yeni piskoposluğun da Hermos (Gediz) Vadisi'nin çevresinde konumlandığı fikri yaygındır. Araştırma konumuz Arkhangelos Piskoposluğu da bu yeni kurulan merkezlerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Çalışmamızda öncelikle Arkhangelos Piskoposluğu'nun coğrafi ve kronolojik sınırlaması için başta birincil kaynaklar olmak üzere kronikler, dinî metinler, haritalar ve modern araştırmacıların çalışmaları taranmıştır.

Piskoposluğun adına ilişkin tek coğrafi işaret, 15. yüzyıl tarihçisi Doukas'ın kroniğinde yer alır. Doukas, Smyrna'nın kuzeyindeki anayol güzergâhı üzerinde, "Arkhangelos [ile ilişkili] adıyla anılan sağlam bir kale"¹ ifadesiyle Arkhangelos adından ilk kez söz eder². Bu ifade, kayıp piskoposluğun yukarıda da belirtildiği gibi Hermos (Gediz) Vadisi ile Mainomenos (Menemen) Ovası çevresinde olabileceği fikrini güçlendirir.

Kronolojik sınırlamada, Smyrna Metropolitliği'ne bağlı piskoposluk merkezlerinin yüzyıllara göre listelerdeki dağılımı esas alınmış, Arkhangelos Piskoposluğu'ndan kapsamlı olarak ilk kez Darrouzès'un listelerinde *Notitiae* 7'de bahsedildiği tespit edilmiştir. Söz konusu kaydın Konstantinopolis patriği Nikolaos Mystikos'un (İS. 901-907) konuşmasıyla başlaması, piskoposluğun ortaya çıkışına dair önemli bir ipucu sunmaktadır. Bu veri, arkeolojik alan çalışmalarında da takip edilmesi gereken malzemenin çoğunlukla Hermos (Gediz) Vadisi çevresinde ve Orta Bizans Dönemi'nde aranması gerektiğini göstermiştir.

Bu bağlamda bölgedeki epigrafik çalışmalar, piskoposluk listeleri, konsil kayıtları, seyahatnameler ile Miklosich ve Müller'in *Acta et Diplomata Graeca Medii Aevi Sacra et Profana*'sı (Lembos Manastırı belgeleri) araştırmamız kapsamına alınarak Arkhangelos ve çevredeki diğer piskoposluklara ait tüm veriler taranmıştır. Buna ek olarak, 19. yüzyıldan günümüze kadar bölgede kazı ve yüzey araştırması yapan modern araştırmacıların hipotezleri ve yer önerilerinin coğrafi koşullara uygunluğu da incelenmiştir.

Çalışmamızda, tüm veriler eşliğinde Arkhangelos ile ilişkilendirilen antik yerleşimler ve kalıntılar incelenerek arazi taraması gerçekleştirilmiş, Arkhangelos Piskoposluğu'nun konumuna ilişkin yeni bir öneride bulunulmuştur.

1. Geç Antik Çağ'da Asia Eyaleti ve Smyrna'nın Yükselişi

Asia Eyaleti'nin en önemli iki merkezi şüphesiz Ephesos ve Smyrna'ydı³ (Görsel 1). Bu kentleri dinî hiyerarşide ele aldığımızda ise eyaletin metropolitliğinin Ephesos olduğu görülmektedir. Ephesos, Hristiyanlığın bir hac ve kült merkezi olmasının yanında önemli bir idari merkez statüsündeydi. Ancak kent limanının 6. yüzyıla kadar yavaş yavaş alüvyonla dolması, Ephesos'un ticari gücünü ciddi anlamda zedelemişti⁴. Buna ek olarak 7. yüzyıldan itibaren bölgenin yoğun şekilde maruz kaldığı Sasani ve Arap akınları da kenti olumsuz

¹Φρούριον ὄχυρόν τὸ τοῦ Ἀρχαγγέλου λεγόμενον. Ducas, *Duca: Michaelis Ducae Nepotis Historia Byzantina*, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae (CSHB), haz. Immanuel Bekkerus (Bonnae: Impensis Ed. Weberi, 1834), 104.

²Doukas'ın aktardığı tam ifade, "ἥν δὲ ἐκεῖ φρούριον ὄχυρόν τὸ τοῦ Ἀρχαγγέλου λεγόμενον", yani "orada, Arkhangelos adıyla anılan sağlam bir kale vardı" şeklindedir. Ducas, *Historia Byzantina*, 104.

³Sviatoslav Dmitriev, *City Government in Hellenistic and Roman Asia Minor* (Oxford: Oxford University Press, 2005), 247.

⁴John C. Kraft, İlhan Kayan, Helmut Brückner ve George Rapp, Jr., "A Geological Analysis of Ancient Landscapes and the Harbors of Ephesus and the Artemisions in Anatolia," *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien* Band 69 içinde, haz. Österreichisches Archäologisches Institut (Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2000), 191-192; John C. Kraft, Helmut Brückner, İlhan Kayan ve Helmut Engelmann, "Antik Efes ve Anadolu Artemisionu'nun Jeoarkeolojisi," *Paleocoğrafya ve Jeoarkeoloji Araştırmaları I* içinde, haz. Ertuğ Öner (İzmir: Ege Üniversitesi Yayınları, 2022), 12-13.

etkilemiş ve nüfus hareketliliğine neden olmuştu⁵. Savaşlarla yaşanan karmaşa sadece Ephesos kentiyle sınırlı kalmamış, Smyrna gibi bölgenin diğer önemli kentlerinde de köklü değişimlere neden olmuştu. Arap fetihlerinin, esasen tüm Anadolu'nun sosyopolitik yapılanmasını yeniden şekillendirdiğini, eyalet merkezlerindeki güçler dengesini değiştirdiğini söylemek hiç de yanlış olmaz. Bazı şehirler önemini kaybederken bazıları yükselişe geçmiştir. Örneğin Asia Eyaleti'nde merkezi konumdaki Ephesos da güç kaybederken Smyrna, limanı ile birlikte daha etkin bir konuma ulaşmıştır.

İmparator Ioustinianos Devrinde (527-565) Asia Eyaleti'nin dinî ve idari yapılanmasını en iyi yansıtan Hierokles'in *Synekdemos*'unda, 38 kent ile birlikte, Smyrna, Klazomenai, Magnesia (Aneliou/Sipylou) ve Phokaia'nın Ephesos'a bağlı piskoposluk olduğu görülmektedir⁶.

Araştırmacı W. M. Ramsay, Smyrna Piskoposluğunun Ephesos idaresinde iken, metropolitliğe yükselmesinin İS. 535 yılından sonra gerçekleştiğini söylemişse de Smyrna'nın kesin olarak metropolitliğinin tanınmasına yönelik verdiği İS. 692 tarihi tartışmalıdır⁷.

Görsel 1: Asia Eyaleti'nin coğrafi yapısı ve yerleşimleri (Cadoux, Ancient Smyrna, 439)

İlk kez G. Parthey, genişletilerek düzenlenmiş hali ise J. Darrouzès tarafından derlenen *Notitiae Episcopatum*⁸ adlı eser, konunun açığa kavuşmasını sağlayan önemli kaynaktır. Doğu Roma'daki kilise hiyerarşisine ve merkezlerine ışık tutan bu iki çalışma, Ephesos ve Smyrna'nın dinî hiyerarşideki yerleri ve idarelerindeki piskoposluk merkezlerine yönelik en düzenli bilgileri içermektedir.

⁵Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2017), 115; Kraft, Brückner, Kayan ve Engelmann, "Antik Efes ve Anadolu," 13.

⁶Hiérókles ve Georges de Chypre, *Le Synekdemós et L'Opusculé Géographique*, Corpus Bruxellense Historiae Byzantinae 1, haz. Ernest Honigmann (Bruxelles: L'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves, 1939), 659.1, 660.12, 660.13, 660.15, 661.2. Ephesos altında listelenen bir diğer kent ise Temnos'tur. Bu kent özellikle Smyrna'nın metropolitlik olarak altında piskoposluk kentlerinin okunduğu listelerden itibaren adının listelerden silinmesi dikkat çekicidir. Son yüz yıldır bölgeye dair yapılan arkeolojik, tarihi ve coğrafi çalışmalarda Temnos'un netleşmeyen durumu önemli bir yere sahiptir. Hiérókles ve de Chypre, *Le Synekdemós*, 661.1.

⁷William Mitchell Ramsay, *The Historical Geography of Asia Minor* (London: John Murray, 1890), 107-108.

⁸Gustavi Parthey, *Hieroclis Synekdemus et Notitiae Graecae Episcopatum* (Berolini: In Aedibus Friederici Nicolai, 1866); Jean Darrouzès, *Notitiae episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae*, Géographie Ecclésiastique de l'Empire Byzantin 1 (Paris: Institut Français d'Études Byzantines, 1981).

Parthey'in listelerinden *Notit.* 3 ve 10'da Smyrna Metropolitliği'ndeki kentler sıralanmıştır. *Notit.* 3'te Smyrna'nın kilise hiyerarşisinde 44. sırada yer aldığı, 6 piskoposluk kentini idaresinde tuttuğu görülmektedir⁹. *Notit.* 10'da ise idaresi altındaki 6 kent ile birlikte 43. sıraya yükseldiği öğrenilmektedir¹⁰. Ramsay'in kendi çalışmalarında da Parthey'in kayıtlarını temel aldığı anlaşılmaktadır.

Tablo 1: G. Parthey'in *Notitiae Episcopatum Smyrna*

Kayıt	Kilise Hiyerarşisindeki Sırası
<i>Notitiae (Notit.)</i>	<i>Smyrna (Metropolis)</i>
III	44 (6 kent)
X	43 (6 kent)

Darrouzès'un yayımladığı listeler ise çok daha kapsamlıdır. Bu listelerde Smyrna'nın, Ephesos Metropolitliği'nden ayrış sürecinde bir otosefal ve başpiskoposluk unvanı aldığı görülmektedir¹¹. Metropolis olarak ilk kez *Notit.* 7'de karşımıza çıkan Smyrna, 6 piskoposluk kenti ile yine 43. sırada gösterilmiştir¹².

Arap Akınları'nın ardından Asia Eyaleti'nin Lydia ve Ionia bölgeleri, 9 ve 10. yüzyıllarda yoğun nüfus dalgalanması yaşamıştır. Savaşın etkisiyle ortaya çıkan sosyoekonomik problemler, nüfus hareketliliği, küçük yerleşim birimlerinin yanı sıra dinî ve idari merkezlerin de hızla yer değiştirmesine neden olmuştur. Bölgedeki bu hareketlilik, yeni metropolitlik kazanan Smyrna'nın idari sınırlarına da yansımıştır. Konsil kararlarında bazı kent adlarının ve sınırlarının değiştiği, yeni merkezlerin kurulduğu, hatta nüfusu azalan kentlerin statü kaybettiği izlenmektedir. Dinî ve idari işlevi son bulan bazı piskoposluk merkezlerinin ise listelerde görülmeye devam etmesi çeşitli şüpheler uyandırmaktadır¹³. Özellikle 10. yüzyıldan sonra kurulan kimi piskoposluğun ise varlığı son bulmuş dinî merkezlerin yerine geçmesi hakkında tartışmalar ortaya çıkmıştır¹⁴. Bu tarz belirsizlikler, Arkhangelos gibi hakkında kısıtlı bilgi sahibi olduğumuz piskoposlukların takibinde dikkatli davranılmasını gerektirir, kesin kanıların varlığını güçleştirir.

2. Smyrna Metropolitliği ve İdaresindeki Piskoposluk Merkezleri

Smyrna'nın 9. yüzyılda metropolitliğe yükselmesiyle birlikte Asia Eyaleti'ndeki güç dengeleri yeniden şekillenmiştir. Daha önce Ephesos'a bağlı olan Klazomenai, Phokaia ve Magnesia (Aneliou/Sipylou) ile ilk kez *Notit.* 7'de görülen Arkhangelos, Petra ve Sosandra piskoposlukları Smyrna'nın idaresine geçmiştir¹⁵. Böylece Asia Eyaleti'nde Ephesos'un yanında Smyrna da dinî ve idari açıdan yeni bir güç olarak yerini almıştır (Görsel 2);

Darrouzès'un çalışmasında Smyrna Metropolitliği'nin piskoposluk kayıtları 5 farklı *Notitiae* listesinde daha devam etmektedir. Phokaia, Magnesia (Aneliou/Sipylou), Klazomenai ve Arkhangelos'un da yer aldığı

⁹Parthey, *Hieroclis Synecdemus*, 125.

¹⁰Parthey, *Hieroclis Synecdemus*, 221.

¹¹Darrouzès, *Notitiae*, 1.43, 2.46, 3.60, 4.44, 5.48.

¹²Darrouzès, *Notitiae*, 7.43.648; 7.43.649-652; Jacques Paul Migne, *Patrologiae Cursus Completus, Series Graeca* (Paris: Garnier, 1863), 107.369, 383.

¹³Speros Vryonis, *Küçük Asya'da Orta Çağ Helenizminin Çöküşü ve 11. Yüzyıldan Başlayarak 15. Yüzyıla Kadar İslamlaşma* (İstanbul: Kalkedon Yayınları, 2020), 381.

¹⁴Hélène Ahrweiler, *L'Histoire et la Géographie de la région de Smyrne entre les deux occupations Turques (1081-1317) Particulièrement au XIIIe siècle*, Travaux et Mémoires 1 (Paris: Centre de Recherche D'Histoire et Civilisation Byzantines, 1965), 76.

¹⁵Darrouzès, Arkhangelos'a bir dipnot düşerek bu kayda Petra ve Sosandra kentlerini eklemiştir. Bu konuyla ilgili olarak Ramsay, Neilos Doxapatres'in 6 yerine 5 piskoposluk kenti vermesini bir yanlışlık olarak değerlendirerek dipnot düşmüştür. Darrouzès'un listelerinde de sıklıkla kayıtlara önemli notlar düşüldüğünü göz önünde bulundurmak gerekir. Parthey'in listelerinde Smyrna Metropolitliği'ne dair 2 kayıt bulunurken detaylı kent liste sayıları Darrouzès'da 5'e çıkar. Ayrıca bu listelerde Smyrna 5 kez otosefal başpiskoposluk, ardından 14 kez metropolitlik olarak adlandırılır. Ayrıca bkz. Ramsay, *The Historical Geography*, 108.

Notit. 9'da muhtemelen Petra¹⁶ ve Sosandra piskoposlukları da varlığını sürdürmektedir. *Notit.* 10'da ise yukarıda bahsedilen 6 piskoposluğa ek olarak Psithyron ve Nymphaion¹⁷ da katılmıştır. *Notit.* 13'te, yine ilk 6 kent yerini korurken *Notit.* 15'te yalnızca Nymphaion listelenmekte ve başpiskoposluk olduğu belirtilmektedir. *Notit.* 16'da ise Phokaia, Magnesia (Aneliou/Sipyrou), Nymphaion, Klazomenai, Arkhangelos, Petra, Psithyron, Leontos piskoposluklarından oluşan liste, ek (appendix) halinde Smyrna Metropolitliği altında verilmiştir. Adı yalnızca iki *Notitiae* kaydında görülen Psithyron¹⁸ Piskoposluğu ile ismi hiçbir kayıta yer almayan Monoikos¹⁹ Piskoposluğu ise Lembos Manastırı kayıtlarında anılmaktadır²⁰.

Tablo 2: J. Darrouzès'un *Notitiae Episcopatum Listelerinde Ephesos ve Smyrna*

Kayıt	Kilise Hiyerarşisindeki Sırası	
<i>Notitiae</i>	<i>Ephesos (Metropolis)</i>	<i>Smyrna</i>
I	7	43 (otosefal başpiskoposluk ²¹)
II	2	46 (otosefal başpiskoposluk)
III	7	60 (otosefal)
IV	7	44 (otosefal)
V	2	48 (otosefal başpiskoposluk)
VI	2	-
VII	2	43 (metropolis)
VIII	2	45 (metropolis)
IX	2	43 (metropolis)
X	2	43 (metropolis)
XI	2	45 (metropolis)
XII	2	43 (metropolis)
XIII	2	44 (metropolis)
XIV	2	47 (metropolis)
XV	2	43 (metropolis) 183 Nymphaion (başpiskoposluk)
XVI	2	43 (metropolis)
XVII	2	51 (metropolis)
XVIII	2	51
XIX	2	56
XX	2	-
XXI	7	36

¹⁶Franciscus Miklosich ve Iosephus Müller, *Acta et Diplomata Graeca Medii Aevi Sacra et Profana* (Vindobonae: Carolus Gerold, 1871), 4.31, 262.

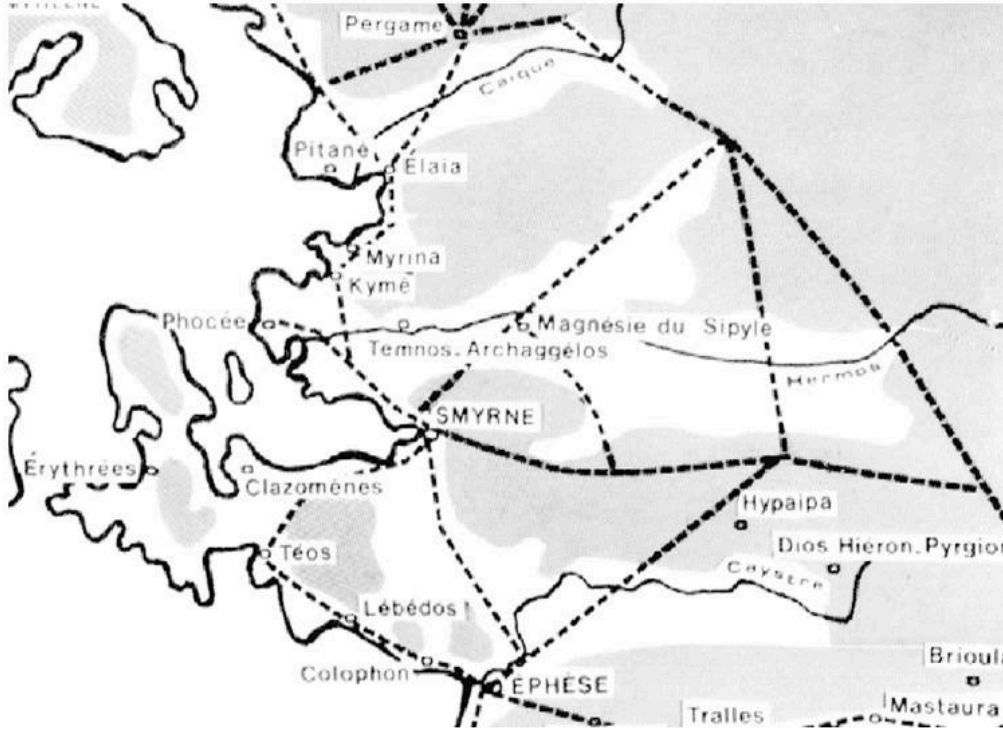
¹⁷Miklosich ve Müller, *Acta et Diplomata*, 4.262.

¹⁸Miklosich ve Müller, *Acta et Diplomata*, 4.55, 135.

¹⁹Monoikos Piskoposluğu'nun adı nadiren "Monikos" şeklinde de geçmektedir. Miklosich ve Müller, *Acta et Diplomata*, 4.31, 262-263, 265; Ahrweiler, *L'Histoire et la Géographie*, 80; Emine Tok Bayrakal, "Manisa'nın Gürle Köyü'ndeki Bir Bizans Manastırı Üzerine Düşünceler," *Sanat Tarihi Dergisi* 14 (1) (2005), 262.

²⁰Lembos Manastırı kayıtlarında 1252 tarihli iki kayıttan Monoikos Piskoposluğu'na ait 2 piskoposun adını da öğrenmekteyiz. Hierotheos ve Konstantinos adlarındaki iki piskopos, piskoposluğun 13. yüzyıldaki varlığına da işaret etmektedir. Miklosich ve Müller, *Acta et Diplomata*, 4.262, 263.

²¹Αὐτοκεφάλων ἀρχιεπισκόπων/Autokephalōn archiepiskopōn.

Görsel 2: Culerrier'e göre Asia Eyaleti'nde yol güzergâhları ve Ephesos ile Smyrna (Culerrier, "Les évêchés", 163.)

Smyrna ve Ephesos'un varlığına dair önemli bilgiler paylaşan S. Vryonis, 13-14. yüzyıllarda Asia Eyaleti'nin iyice yoksullaştığını söyler. Nitekim, elde kalan Bizans kentleri, hızla artan Türk fetihleri karşısında direniş gösterse de kayda değer bir savunma yapamamıştır²². Bu dönemde vuku bulan yoksulluk yüzünden kiliseler de büyük ekonomik krizler yaşamıştır. S. Vryonis, ekonomik çöküşlerin piskoposluk listelerinden de takip edilebildiğini ve bu dönemde pek çok dinî merkezin işlevini kaybettiğini vurgular. Buna rağmen Ephesos Metropolitliği, sahip olduğu köklü geçmiş nedeniyle Konstantinopolis patrikliği tarafından hatırı sayılır miktarda ekonomik destek almaya devam etmiştir. Ancak başkentin yoğun çabaları nüfusun hızla azalmasının önüne geçememiştir. Türklerin 14. yüzyıl başında Ephesos'u ele geçirmesiyle Hristiyan cemaati güç duruma düşmüştür²³. Konstantinopolis patrikliği Ephesos cemaatinin yok olmaması için 14. yüzyılın ikinci yarısında Pyrgion, Pergamon, "Yeni" Phokaia ile Smyrna Metropolitliği'ne bağlı Klazomenai piskoposluklarını tekrar Ephesos'a bağlamıştır²⁴. Aynı yüzyılın başında Aydınoğulları Beyliği, Smyrna'yı da ele geçirince, piskoposluğun gelirlerini canlı tutabilmek için yeni metropolite Khios Piskoposluğu'nu vakfetmiştir. Smyrna bu dönemde Ephesos'a göre mali açıdan daha iyi durumdadır. İki kent arasında devam eden piskoposluk kavgaları, yalnızca "Eski" Phokaia'nın Smyrna'nın idaresine bırakılmasıyla sonuçlanmıştır²⁵.

3. Arkhangelos Piskoposluğu ve Ortaya Çıkışı

Arkhangelos (ἀρχάγγελος) kelimesi, kitabi dinlerde yer alan başmelekler Mikhael ve Gabriel'i (Cebrail) tanımlayan sıfat olarak kullanılmaktadır. Hristiyanlıkta büyük saygı gören başmeleklerle ikonografik tasvirlerde sıkça yer verilmiş, erken dönemlerden itibaren inşa edilen birçok kilise, özellikle Başmelek Mikhael'e

²²Ostrogorsky, *Bizans Devleti*, 454.

²³Vryonis, *Küçük Asya'da Orta Çağ*, 374.

²⁴Vryonis, *Küçük Asya'da Orta Çağ*, 375.

²⁵Vryonis, *Küçük Asya'da Orta Çağ*, 376.

adanmıştır²⁶. Mikhael'in, mahşer günü ruhların tartılmasındaki görevi, inananların ve banilerin ondan şefaatt beklenmelerinden kaynaklanıyor olmalıdır²⁷. Aziz Mikhael'in erken dönemlerden itibaren bilinen ve toplum tarafından kutsallık atfedilen şifa kültü de önem taşımaktadır. Hastalıklara ve kötü ruhlara karşı koruyuculuğunun yanı sıra savaşçıların ilahi muhafızı olarak da tanınmaktadır²⁸.

Başmelek Mikhael kültürünün kökeni 4. yüzyıla dayanmakla birlikte özellikle Ioustinianos zamanında önem kazanmıştır²⁹. Orta Bizans Dönemi'yle beraber yaygınlaşan azizliği ve kültü sayesinde Mikhael adı, hem halk arasında benimsenmiş hem de imparatorluk nezdinde baskın bir konuma yükselmiştir³⁰. Bu dönemin birçok imparator ve patriğinin, kendi isimlerinin yanına Mikhael'i eklediği bilinmektedir. Başmelek Mikhael, özellikle 9. yüzyıldan itibaren *taxiarkhos* (ταξιάρχος) (tuğay/bölük komutanı) unvanıyla özdeşleşmiş, askerî birlikleriyle imparatorluk ordularına yardım eden "göksel ordunun komutanı" olarak saygınlık kazanmıştır³¹. Dönemin pek çok *strategos* da orduların koruyucusu *Taxiarkhos* Mikhael'in hamiliğine sığınarak mühürlerinde onun tasvirini tercih etmiştir³². Bu nedenle Orta Bizans Dönemi'nde yükselen Aziz Mikhael kültürünün, Anadolu'daki Türklerle mücadele eden Bizans orduları açısından manevi bir önemi vardır.

Adı listelere 10. yüzyıl başında eklenen Arkhangelos Piskoposluğu'nun da Başmelek Mikhael'e adanmış bir manastır-kilise kompleksiyle ilişkilendirilmesi kuvvetle muhtemel görünmektedir.

Arkhangelos isminden bir yerleşim ya da piskoposluk merkezi şeklinde bahseden kaynaklar kısıtlıdır. Hierokles'in İS. 535'e tarihlenen *Synekdemos* adlı eseri, Smyrna'nın henüz Ephesos'a bağlı olduğu dönemi kapsamaktadır. Bahsedildiği üzere burada 10. yüzyıla kadar Arkhangelos'a dair bir ifade yoktur. Bu nedenle Arkhangelos Piskoposluğu'nun, Smyrna'nın metropolitlik olduğu 9. yüzyılın sonunda ya da 10. yüzyılın başında kurulduğunu düşünmek yanlış olmaz. Nitekim, Darrouzès'un listelerinde de *Notit.* 9, 10, 13 ve 16'da Arkhangelos Piskoposluğu'nun Smyrna idaresinde kayıtlanması, bu yeni dinî yapılanmanın en azından 9. yüzyılın sonunda ortaya çıktığı düşüncesini pekiştirir³³. Lembos Manastırı'nın 13. yüzyıla ait belgelerinde kesin şekilde kaydedilen Petra, Psithyron ve Monoikos piskoposluklarının, Darrouzès'un listelerinde Arkhangelos ile birlikte sıralanması, piskoposluğun Laskarisler Dönemi'ndeki varlığını da doğrulamaktadır³⁴.

²⁶Cyril Mango, "The Pilgrimage Centre of St. Michael at Germia," *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 36 (1986), 124-125; Cyril Mango, "St. Michael and Attis," *Deltion tes Christianikes Archaio-logikes Hetaireias* 12 (1986), 59; Alexander Kazhdan ve Nancy P. Ševčenko, "Archangel," *The Oxford Dictionary of Byzantium*, c. 1 (Oxford: Oxford University Press, 1991), 155; Alexander Kazhdan ve Nancy P. Ševčenko, "Michael," *The Oxford Dictionary of Byzantium*, c. 2 (Oxford: Oxford University Press, 1991), 1360-1361; Philipp Niewöhner, "Healing Springs of Anatolia: St. Michael and the Problem of the Pagan Legacy," *Life Is Short, Art Long: The Art of Healing in Byzantium. New Perspectives* içinde, ed. Brigitte Pitarakis ve Gülrü Tanman (İstanbul: Istanbul Research Institute, 2018), 112.

²⁷Kazhdan ve Ševčenko, "Michael," 1360-1361.

²⁸Cyril Mango, "La croix dite de Michel Cérulaire et la croix de Saint-Michel de Sykéôn," *Cahiers Archéologiques* 36 (1988), 41-49; Glenn Peers, *Subtle Bodies: Representing Angels in Byzantium* (Berkeley-Los Angeles-Londra: University of California Press, 2001), 179; Niewöhner, "Healing Springs," 113-114.

²⁹Başmelek Mikhael kültürünün geçmişi, Bizans öncesinde özellikle Yahudi ve pagan geleneklerine kadar uzanmaktadır. Pagan uygulamalarda bu kült, sıklıkla şifalı su kaynakları çevresinde gelişim göstermiştir. Melek inancının, Anadolu'daki Yahudi toplulukları arasındaki yaygınlığı da Mikhael kültürünün erken evrelerine ışık tutmaktadır. R. H. Charles, *The Book of Enoch* (Oxford: Clarendon Press, 1893), 92, 98, 120, 184; Mango, "The Pilgrimage Centre," 125; Mango, "St. Michael," 59; Niewöhner, "Healing Springs," 110, 121-122; Brian Croke, "Emperor and Archangel," *Dumbarton Oaks Papers* 77 (2023), 25-26.

³⁰Alexander Kazhdan, "Michael," *The Oxford Dictionary of Byzantium*, c. 2 (Oxford: Oxford University Press, 1991), 1360.

³¹Alexander Kazhdan ve Eric McGeer, "Taxiarchos," *The Oxford Dictionary of Byzantium*, c. 3 (Oxford: Oxford University Press, 1991), 2018; Erika Gielen ve Peter van Deun, "The invocation of the Archangels Michael and Gabriel attributed to Metrophanes metropolitan of Smyrna (BHG 1292)," *Byzantinische Zeitschrift* 108(2) (2015), 656, erişim <https://doi.org/10.1515/bz-2015-0018>.

³²Kazhdan ve Ševčenko, "Archangel," 155; Jean-Claude net, "Par Saint Georges, Par Saint Michel," *La société byzantine: l'apport des sceaux* 3 içinde (Paris: Association des Amis du Centre d'histoire et civilisation de Byzance, 2008), 285-305; John A. Cotsonis, *The Religious Figural Imagery of Byzantine Lead Seals, II: Studies on Images of the Saints and on Personal Piety*, Variorum Collected Studies (London-New York: Routledge, 2021), 102-109; Béatrice Caseau ve Jean-Claude Cheynet, "La place des anges dans l'iconographie des sceaux," *Inventer les anges de l'Antiquité à Byzance: Conception, représentation, perception*, Travaux et Mémoires 25/2 içinde, ed. Delphine Lauritzen (Paris: Association des Amis du Centre d'histoire et civilisation de Byzance, 2021), 307-338.

³³Bu listelerde, Smyrna Metropolitiği'ne bağlı tüm piskoposluk merkezlerindeki değişiklikler takip edilebilmektedir.

³⁴Miklosich ve Müller, *Acta et Diplomata*, 4. 135, 262; Darrouzès, *Notitiae*, 16.147-149.

Orta Çağ boyunca varlığını sürdürmesine karşın Arkhangelos Piskoposluğu'nun yerine ilişkin tek referans *Historia Byzantina*'daki ifadeleridir. Söz konusu kronikte Arkhangelos'un bir kale (φοῦριον) vasıtasıyla anılması, piskoposluğu lokalize ederken araştırmaların hangi bölgede yoğunlaşması gerektiğine dair önemli ipuçları sunmaktadır³⁵.

Doukas, Mehmet Çelebi'nin Asya fethini anlatırken Cüneyd Bey ile mücadelesinden detaylar verir. Metinde, Mehmet Çelebi'nin önce Pergamon'u ardından Kyme'yi ele geçirerek Mainomenos³⁶ (Menemen) Ovası'na geldiği, burada "Ἀρχαγγέλου" (Arkhangelos) adında sağlam bir kale gördüğü, Türklerin bu kaleyi "Kayacık" adıyla andığı, çetin çatışmalardan sonra Mehmet Çelebi'nin kaleyi ele geçirerek Nymphaion'a doğru seferine devam ettiği aktarılır³⁷. Bu nedenle modern araştırmacılar, Doukas'ın ifadelerinden hareketle Arkhangelos Piskoposluğu'nu sıklıkla Mainomenos (Menemen) Ovası ve çevresinde aramışlardır.

Mainomenos (Menemen) Ovası'ndan Dumanlı Dağ'a (Sardene) doğru geniş bir alan, pek çok antik kente ve yerleşime ev sahipliği yapmıştır³⁸. Bu noktada Doukas'ın ifadeleri son derece dikkat çekicidir. Doukas'ın söz ettiği kaleyi aramak için en uygun nokta muhtemelen vadinin güvenliğini sağlayabilecek, anakaya üzerindeki yüksekçe bir tepede konumlanmış tahkimat olsa gerektir³⁹. Öte yandan Türklerin kaleyi "Kayacık" şeklinde anmaları da Arkhangelos'un konumuna ilişkin ipuçları sunmaktadır. Bu açıdan değerlendirildiğinde Arkhangelos adıyla bahsedilen kalenin, küçük bir anakaya üzerinde yükselen antik Neonteikhos akropolisinde Yanıkköy ismiyle de anılan tahkimatla ilişkilendirilmesi gerçekten de muhtemel görünmektedir. Nitekim, bu kadim kale-kent, çağlar boyunca bir yandan Hermos (Gediz) Vadisi'nin girişini tutarak vadi içinde Temnos'a kadar uzanan yerleşim alanlarını korumuş, bir yandan da kuzey-güney hattındaki ana yol güzergâhına hâkim konumuyla askerî üs vasfını devam ettirmiştir.

Ancak, Doukas'ın ifadesinden hareketle 15. yüzyılda Arkhangelos adıyla anılan kaleyle Bizans'ın Arkhangelos Piskoposluğu'nu hemen aynı noktaya yerleştirmek yanıltıcı olabilir. Söz konusu Yanıkköy Kalesi'nde, surlar dışında Orta Bizans Dönemi'ne tarihlenebilecek herhangi bir yapı kalıntısı veya dinî mimariye ait arkeolojik iz görülmemektedir. Buna karşın Aziz Mikhael'in Bizans imparatorluk geleneği ve askerî teşkilatı içinde yükselen kültü düşünülüğünde, bu kalenin Arkhangelos adıyla anılması anlam kazanabilmektedir.

Eğer Doukas'ın işaret ettiği "Arkhangelos Kalesi" ile Neonteikhos aynı konumu paylaşıyorsa, burası Hermos (Gediz) Vadisi'ni koruyan güvenlik ağının başladığı ilk ve en stratejik mevkiidir. Arkhangelos Piskoposluğu'nun vadinin içinde ve kalenin gerisinde konumlandığı düşünüldüğünde, Neonteikhos'taki tahkimatlarla fonksiyonel bütünlük oluşturduğu ve güvenlik sahasında yer aldığı sonucuna varmak oldukça mantıklıdır. Komutan Aziz Mikhael'e adanmış Arkhangelos Piskoposluğu, bu stratejik kaleyi azizin kutsal koruyuculuğu altına alarak askerî ve dinî yapılar arasında sıkı bir bağ kurmuş olmalıdır. Başmelek Mikhael kültürünün geleneksel olarak tepelerde konumlanması ve Batı Anadolu'daki güçlü etkisi de bu ilişkiyi destekler niteliktedir⁴⁰.

³⁵Ducas, Ducae: *Michaelis Ducae Nepotis Historia Byzantina*. Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae (CSHB), haz. Immanuel Bekkerus (Bonnae: Impensis Ed. Weberi, 1834).

³⁶Ayrıca "Memaniomenos", Miklosich ve Müller, *Acta et Diplomata*, 4.31.

³⁷Ducas, *Historia Byzantina*, 104.

³⁸Cecil John Cadoux, *Ancient Smyrna: A History of the City from the Earliest Times to 324 A.D.* (Oxford: Basil Blackwell, 1938), 273, 301.

³⁹Güney İtalya'da Monte Gargano'da bulunan Arkhangelos Mikhael'e ait tapınak da bir tepede konumlanması ve Khonai'deki Mikhael kültürünün uzantısı olmasıyla öne çıkmaktadır. Peers, *Subtle Bodies*, 165, 171.

⁴⁰Mango, "The Pilgrimage Centre," 117-118; Peers, *Subtle Bodies*, 168-171; Niewöhner, "Healing Springs," 124.

4. Modern Araştırmacıların Arkhangelos Piskoposluğu Hakkındaki Görüşleri

Arkhangelos Piskoposluğu'nun ya da aynı isimle anılan kalenin lokasyonuna ilişkin bilgilerin sınırlı olması, araştırmacıları öncelikle Mainomenos (Menemen) Ovası ve çevresinden bahseden kaynaklara yöneltmiştir. Bazı araştırmacılar Arkhangelos Piskoposluğu'nu herhangi bir askerî yapılanmadan bağımsız ele alırken bazıları ise Doukas'ın anlatımına dayanarak piskoposluğun bir tahkimatın çevresinde konumlandığını öne sürmüştür.

Arkhangelos Piskoposluğu'nun yerine ilişkin ilk tartışmalar W. M. Ramsay (1890) tarafından kaleme alınmıştır⁴¹. Araştırmacı, Başmelek Mikhael'in adını taşıyan piskoposluğun pagan kökenli eski bir yerleşimin yerine geçtiğini düşünmüştür⁴². Bu nedenle Arkhangelos'un bölgenin iki önemli yerleşimi Neonteikhos ya da Temnos'un Hristiyanlaşmış hali olabileceğini, yüksek ihtimalle Temnos'un Başmelek Mikhael'e adanmış bir kiliseyle birlikte Arkhangelos'a dönüştüğünü ileri sürmüştür⁴³. Doukas'ın ifadelerinden⁴⁴ hareket eden Ramsay, o dönemde Mainomenos (Menemen) Ovası'ndan Nymphaion'a geçmek için 2 yol olduğunu söyler. İlki kıyı şeridinden Smyrna Vadisi'ne doğru olan, ikincisi ise Sipylos'un kuzey kesiminden devam eden yoldur. Smyrna'nın, Cüneyd'in elinde olduğu göz önünde bulundurulduğunda, Mehmet Çelebi'nin ikinci yolu kullanmış olması muhtemeldir. Ayrıca Mehmet Çelebi'nin Pergamon'dan Smyrna'ya doğru olan fethi için bölgenin önemli sur ve kalelerini ele geçirmesi gereklidir. Sözü edilen "*Arkhangelos Kalesi*"nin de bu kalelerden biri olduğu kesindir. Mehmet Çelebi'nin Temnos ve Magnesia (Aneliou/Sipylou) yakınlarından geçtiğini düşünen Ramsay, Temnos'un vadiye hâkim, yüksek ve sarp bir noktada sahip olduğu doğal istihkâma dikkat çeker⁴⁵.

Diğer bir araştırmacı W. Tomaschek (1891) ise Doukas'ı referans göstererek Türklerin "*Kayacık*" adını verdikleri yerin muhtemelen Kyme ile Nymphaion arasındaki Herakleia (Herakleia ad Sipylum) olduğunu ileri sürer⁴⁶. Bölgede Arkhangelos'la beraber Petra ve Sosandra piskoposluklarının da varlığına işaret eden Tomaschek, konuya ilişkin daha fazla detay vermez⁴⁷.

A. Fontrier (1899) ise Doukas'ın ifadesinden yola çıkarak "*Kayacık*"ı Petra Piskoposluğu ile özdeşleştirmiştir⁴⁸. Sipylos'un doğu kısmının Magnesia, batı kısmının Petra ya da Arkhangelos piskoposluğu mülkü olduğunu belirtir. Arkhangelos Piskoposluğu'nun konumu için Sipylos Dağı'nın batısındaki Herakleia, Temnos ya da Neonteikhos kentlerinden birini önerir⁴⁹.

A. Heisenberg'in (1905) Arkhangelos Piskoposluğu hakkında verdiği bilgiler kısıtlıdır. Araştırmacı, çoğunlukla Nymphaion, Sosandra ve Monoikos gibi çevre piskoposluklara yönelik tartışmalara yoğunlaşmış, Arkhangelos'tan yalnızca Parthey'in listelerinden alıntı yaparak Smyrna Metropolitliği'ne bağlı bir piskoposluk şeklinde bahsetmiş, konumuna ilişkin herhangi bir öneri sunmamıştır⁵⁰.

⁴¹Ramsay, *The Historical Geography*, 108-109.

⁴²Modern araştırmalar, Batı Anadolu'daki Germia ve Phrygia'daki Khonai kentlerinin, Anadolu'daki önemli Arkhangelos kült merkezlerinden olduğunu ve pagan kökenli bir geleneği devralarak varlıklarını sürdürdüğünü göstermektedir. Niewöhner, "Healing Springs," 97-98, 121.

⁴³Ramsay, *The Historical Geography*, 108-109; Emine Tok, *Manisa Yakınlarında Bir Ortaçağ Kalesi: Yoğurtçu Kale* (Manisa: Manisa Belediyesi Kültür Yayınları, 2012), 122.

⁴⁴Ducas, *Historia Byzantina*, 104.

⁴⁵Yol ve geçitler hakkında detaylı bilgi için bkz. Ersin Doğer, "Some Boundary Stones in Southern Aiolis," *Arkeoloji Dergisi* III (1995), 67.

⁴⁶Wilhelm Tomaschek, *Zur historischen Topographie von Kleinasien im Mittelalter* (Piscataway: Gorgias Press, 2010), 28.

⁴⁷Tomaschek, *Zur historischen Topographie von Kleinasien im Mittelalter*, 28-29.

⁴⁸Aristote M. Fontrier, "Notes sur la géographie ancienne de l'Ionie," *Revue des Études Anciennes* 1(4) (1899), 276.

⁴⁹Fontrier, "Notes sur la géographie ancienne," 277.

⁵⁰A. Heisenberg, "Kaiser Johannes Batatzes der Barmherzige-Eine mittelgriechische Legende," *Byzantinische Zeitschrift* 14(1) (1905), 168.

H. Ahrweiler (1965), önceden Ephesos'a bağlı olan Temnos'un piskoposluk listelerinde en son İS. 787'deki II. Nikaia Konsili'nde görüldüğüne dikkat çekerek⁵¹, 8. yüzyıldan sonra listelerde kaybolan Temnos'un, 10. yüzyıldan itibaren Arkhangelos Piskoposluğu'na dönüşme ihtimali üzerinde durmuştur⁵².

Ramsay ve Ahweiler, 8. yüzyıldan sonra piskoposluk listelerinden kaybolan Temnos'u, yol güzergâhları açısından da uygun bir yerleşim olarak değerlendirip Arkhangelos ile eşleştirmiştir⁵³. Bu görüşlerinde Neonteikhos'un, Temnos'un gölgesinde kalmasının nedeni kente yalnızca bazı haritalar ve Bizans öncesi klasik metinlerinde rastlanması olabilir.

P. Culerrier (1987), 787 ve 869 yılındaki konsil listelerinde Tymnos adında bir piskoposluk adının geçtiğine değinmektedir. Culerrier'nin başta belirsizliğine dikkat çektiği Tymnos'un Orta Bizans Dönemi'nde varlığı kesin olan Temnos/Temenos Piskoposluğu'yla özdeşleştirilebileceğine değinmesi önemlidir⁵⁴. Culerrier, Nikolaos Mystikos'un patrikliği altında derlenen *Notit.* 7'de Phokaia, Magnesia (Aneliou/Sipylou), Klazomenai ve Arkhangelos'un Smyrna metropolitinin otoritesine bağlandığını aktarır. Yine *Notit.* 9 ve 10'un da Nikolaos Mystikos Dönemi'ne ait olduğunu ancak *Notit.* 13'ün 1230 yılından sonraya ait olduğunu ifade eder⁵⁵. Culerrier de Arkhangelos'un ortaya çıkışıyla ilgili noktaya dikkat çekmektedir. Ahrweiler'ın burayı Temnos ile özdeşleştirdiğini belirten araştırmacı, 869'da Temnos'tan son kez bahsedilmesi ile 10. yüzyılda Arkhangelos Piskoposluğu'nun listelerde görülmeye başladığı zaman aralığının önemli olduğunu söyler⁵⁶.

E. Doğer (1998) ise Arkhangelos Piskoposluğu için Ramsay ve Ahrweiler'dan farklı bir lokasyona işaret eder. Arkhangelos'un Temnos yerine Aiollerin 12⁵⁷ kentinden biri olan Neonteikhos'u önerir⁵⁸ (*Görsel 3*); Günümüzde Menemen'e bağlı Yanıkköy'deki Dumanlı Dağ'da (Sardene) yer alan Neonteikhos yerleşimi, aynı zamanda "Ceneviz Kalesi" olarak da bilinmektedir⁵⁹. Doğer, Doukas'ın verdiği bilgiler ışığında Arkhangelos Piskoposluğu'na en çok uyan yerleşim için Neonteikhos'u işaret etmiştir⁶⁰.

E. Tok (2012) da Ramsay ve Ahrweiler'a karşılık, yapılan arkeolojik çalışmalarda Temnos'taki surların çevresinde Orta ve Geç Bizans dönemlerini yansıtan küçük yüzey buluntularına rastlanmadığını aktarmaktadır⁶¹. Yanıkköy'de yer alan kalenin yapısı göz önünde bulundurulduğunda, Doukas'ın bahsettiği kalenin lokasyonu hem topografik hem de arkeolojik anlamda örtüştüğü görülmektedir⁶².

⁵¹Piskopos Theophilos için bkz. Michel Le Quien, *Oriens Christianus, in Quatuor Patriarchatus Digestus* (Paris: Ex Typographia Regia, 1740), 1.708. Cullerier, Temnos'un son piskoposunun 869 yılındaki 4. Konstantinopolis Konsiline katılan Ignatios olduğunu belirtir. Ahrweiler, *L'Histoire et la Géographie*, 85; Le Quien, *Oriens Christianus*, 1.708; Pascal Culerrier, "Les évêchés suffragants d'Éphèse aux 5e-13e siècles," *Revue des études byzantines* 45 (1987), 159.

⁵²Ahrweiler, *L'Histoire et la Géographie*, 85-86.

⁵³Tok, *Manisa Yakınlarında Bir Ortaçağ Kalesi*, 121-122. Temnos'a ait piskopos adları için bkz. Le Quien, *Oriens Christianus*, 1.707-708.

⁵⁴Culerrier, "Les évêchés," 146.

⁵⁵Culerrier, "Les évêchés," 150.

⁵⁶Culerrier, "Les évêchés," 150, dn: 41.

⁵⁷Aiolis sınırlarındaki 12 kentten biri olan Smyrna, daha sonra Ionlar tarafından ele geçirilmiştir.

⁵⁸Ersin Doğer, *İlk İskanlardan Yunan İşgaline Kadar Menemen ya da Tarhaniyat Tarihi* (İzmir: Sergi Yayınevi, 1998), 51; Ersin Doğer, "Temnos," *İzmir Kent Ansiklopedisi: Eskiçağ ve Ortaçağ Tarihi Arkeoloji* içinde, haz. Ersin Doğer, Mehmet Nezih Aytaçlar ve Murat Tozan (İzmir: Apikam, 2014), 438.

⁵⁹Doğer, *İlk İskanlardan Yunan İşgaline*, 51.

⁶⁰Doğer, *İzmir'in Smyrna'sı*, 51; Tok, *Manisa Yakınlarında Bir Ortaçağ Kalesi*, 122; Ersin Doğer, "Neonteikhos," *İzmir Kent Ansiklopedisi: Eskiçağ ve Ortaçağ Tarihi Arkeoloji* içinde, haz. Ersin Doğer, Mehmet Nezih Aytaçlar ve Murat Tozan (İzmir: Apikam, 2014), 288.

⁶¹Tok, *Manisa Yakınlarında Bir Ortaçağ Kalesi*, 122-123.

⁶²Tok, *Manisa Yakınlarında Bir Ortaçağ Kalesi*, 123.

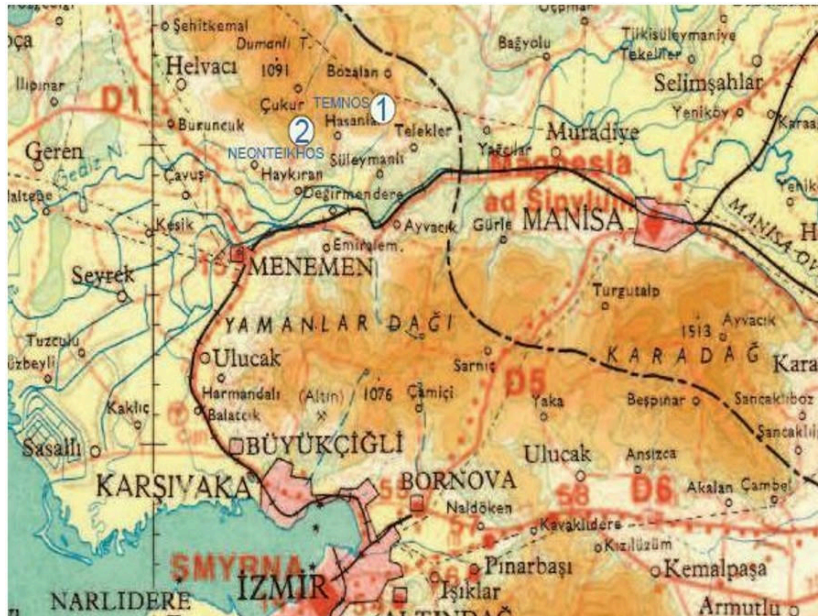

Görsel 3: Neonteikhos akropolisine batıdan bakış (Erişim 2 Ekim 2024).

<https://hayatbilim.wordpress.com/2020/01/12/neon-teikhos-antik-kenti-yanikkoy-menemen-izmir-08-09-2019-pazar/>

5. Neonteikhos ve Temnos Yerleşimlerinin Hermos (Gediz) Vadisindeki Yeri ve Önemi

Neonteikhos ve Temnos yerleşimleri, Hermos (Gediz) Vadisi'nin en önemli yerleşimlerindendir⁶³ (Görsel 4);. Ramsay, Tomaschek, Fontrier, Ahrweiler ve Doğer gibi araştırmacılar özellikle Smyrna Metropolitliği'nin piskoposluk merkezlerini bu kentlerle ilişkilendirmiş ve çeşitli hipotezler ileri sürmüşlerdir⁶⁴.

Görsel 4: Neonteikhos ve Temnos'un Mainomenos Ovası'na göre konumları (French, 2016, 65)

⁶³Cadoux, *Ancient Smyrna*, 57.

⁶⁴Fontrier'in Lembos Manastırı üzerinden değerlendirdiği bölgenin dikkat çekici yerleşimleri ve mimari unsurları için ayrıca bkz. Aristote M. Fontrier, "Le Monastère de Lembos près de Smyrne et ses possessions au XIIIe siècle (pl. XVIII)," *Bulletin de correspondance hellénique* 16 (1892), 402-408.

Neonteikhos, esasen iyi bir güvenlik ağının başlangıcı olmak üzere kale amacıyla inşa edilmiş bir kenttir. Adından da anlaşılacağı üzere Neonteikhos (Νέοντειχος) “*yeni sur/duvar*” anlamına gelmektedir⁶⁵. Özellikle Hermos (Gediz) Vadisi’nin doğu kesimi için MÖ. 6. yüzyıldaki Pers akınları sırasında önemli bir tampon görevi görmüştür⁶⁶. Neonteikhos kenti, Temnos ve Larissa gibi yerleşimlerle kıyaslandığında klasik metinlerde adından sıkça söz edilen bir kent değildir. Bu durum kentin kronolojideki kesintisiz takibini de bir hayli zorlaştırmaktadır. Şehrin Neolitik Dönem’e kadar giden köklü geçmişinin yanı sıra Orta Çağ’a değin takibi çok sınırlı bir malzeme ile mümkündür (Görsel 6). Ancak akropolisteki Antik Dönem surlarına 12. yüzyıl ortalarında yapılan ilaveler ile yine bu dönemde inşa edilen Bizans kuleleri önemli ipuçları sunmaktadır (Görsel 5, Görsel 6). Neonteikhos duvarlarında takip edilen bu izler I. Manuel Komnenos ile 12. yüzyılda yaygınlaşan *Neokastron* inşa programına uygun görülmektedir.

Neonteikhos’a kıyasla Temnos’a bakıldığında ise, kentin bölgedeki jeopolitik önemi yüzyıllar boyunca pek çok bulgu eşliğinde takip edilebilmektedir⁶⁷. Temnos’un doğu-batı ve kuzey-güney hattında yol güzergâhlarını izleyen hâkim konumu, kentin önemli bir askerî üs pozisyonu taşıdığına da dikkat çekmektedir⁶⁸. Kentin batısında devam eden Dumanlı Dağ’a (Sardene) ve bölgenin hinterlandını kontrol eden yapısı da yerleşimin otoriter gücünü destekleyen unsurlardır. Bu bilgiler eşliğinde Temnos’un Neonteikhos’a göre daha doğal bir kentsel gelişim süreci yaşadığını ileri sürmek mümkündür⁶⁹.

Görsel 5: Neonteikhos akropolisindeki Bizans Dönemi’ne (12. yüzyıl ortaları) ait kule kalıntısı (Erişim 2 Ekim 2024). <https://hayatbilim.wordpress.com/2020/01/12/neon-teikhos-antik-kenti-yanikkoy-menemen-izmir-08-09-2019-pazar/>

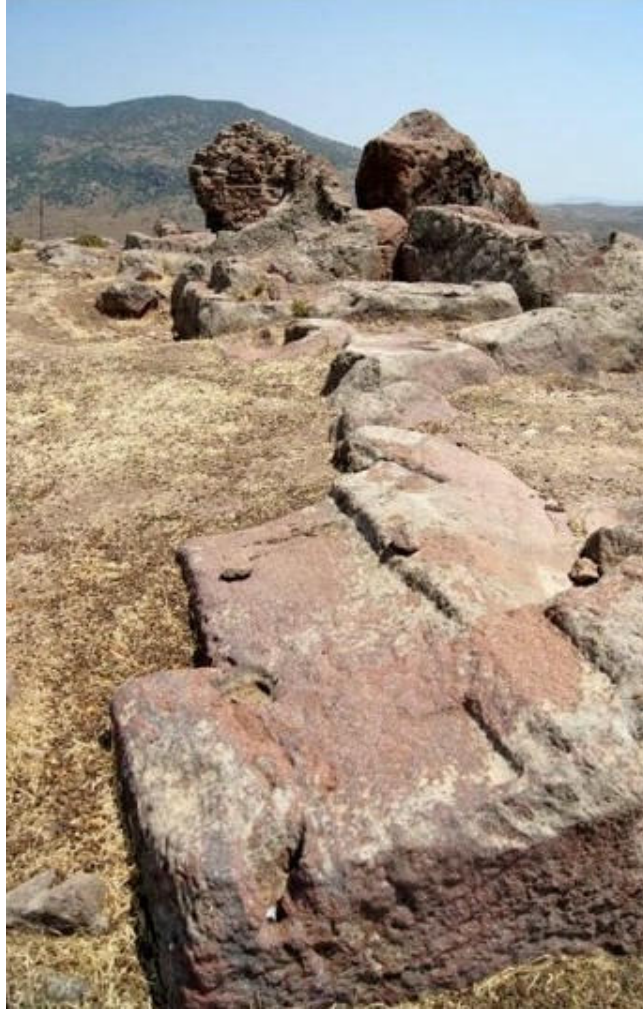
⁶⁵Mogens Herman Hansen ve Thomas Heine Nielsen, *An Inventory of Archaic and Classical Poleis*, (Oxford: Oxford University Press, 2004), 1047-1048.

⁶⁶Esra Atci, “Some Notes on Aeolian Neonteichos and Temnos,” *Oannes – Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi* 6 (2) (2024), 473, erişim <https://doi.org/10.33469/oannes.1473452>.

⁶⁷Hansen ve Nielsen, *An Inventory*, 1050; Atci, “Some Notes on Aeolian,” 474.

⁶⁸William Mitchell Ramsay, “Contributions to the History of Southern Aeolis,” *The Journal of Hellenic Studies* 2 (1881), 48; Doğer, *İlk İskanlardan Yunan İşgaline*, 51.

⁶⁹Atci, “Some Notes on Aeolian,” 474.

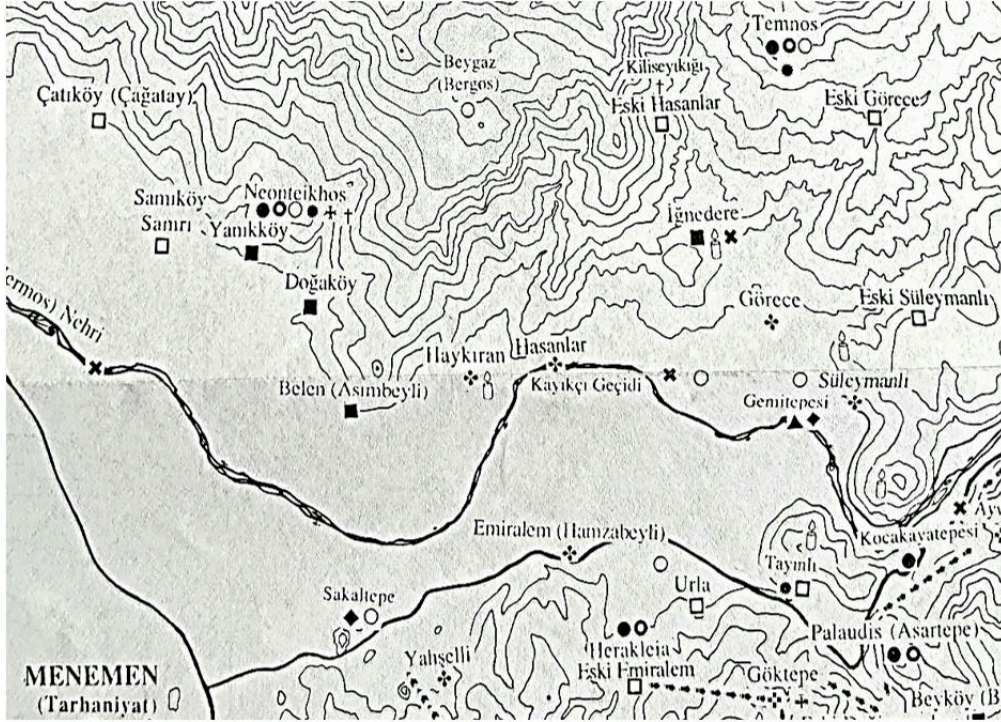
Görsel 6: Neonteikhos akropolisindeki antik dönem mimari dokusu
(Erişim 2 Ekim 2024. <https://www.erolsasmaz.com/?oku=1390>)

Görsel 7: Neonteikhos akropolisindeki Bizans Dönemi'ne (12. yüzyıl ortaları) ait sur ve kule kalıntıları
(Erişim 2 Ekim 2024. <https://arkeodenemeler.blogspot.com/2011/12/neon-teikhos-antik-kenti-iii-izmir.html>)

6. Eski Hasanlar Köyü Yakınlarındaki Manastır Öreni

Günümüzde neredeyse tamamı harabe haline gelen Eski Hasanlar⁷⁰ Köyü, Dumanlı Dağı'nın (Sardene) güney yamaçlarındaki vadi içinde yer almaktadır (Görsel 8). Doğudan Temnos'u görmektedir⁷¹ (Görsel 9). Köyün doğu yönünden dağ yamacına açılan ve kullanılmadığı için yer yer izi kaybolarak patika haline gelen taş döşeme yol takip edildiğinde, halk arasında Manastır adıyla anılan mevkiye ulaşılmaktadır⁷².

Görsel 8: Hermos (Gediz) Vadisi üzerinden Temnos, Neonteikhos ve Eski Hasanlar (Doğer, İlk İskanlardan Yunan İşgaline, Ek, Harita: Eski Menemen Kazası)

Burada, yüksekçe bir tepenin yamacında, güneye doğru inen teraslar halinde inşa edilmiş birimleriyle bir yapı kompleksi karşımıza çıkar. Büyük kısmı harabe haline gelen komplekse 400 m mesafede su kaynakları bulunmaktadır⁷³. Kuzey-güney yönündeki eğime bağlı olarak yıkılan ve yüzeye saçılan molozlar arasında 3-5cm kalınlığında tuğla kırıkları dikkat çekmektedir⁷⁴. Komplekste yalnızca bir mekânın batı ve güney duvarları günümüze kısmen ulaşabilmiştir. Yüzeyde takip edilebilen kısımların, batısında küçük bir narteksi bulunan ve kompleksin ortasında konumlanmış tek nefli bir şapel ile bu şapelin kuzey ve güney yönlerine bitişik muhtemelen dikdörtgen planlı iki mekândan meydana geldiği anlaşılmaktadır (Görsel 10, Görsel 12). Doğu-batı doğrultusunda uzanan yapının kuzey yönde temel seviyesine değin yıkık ve içinin tamamen molozla dolduğu görülmektedir⁷⁵.

⁷⁰Doğer, *İlk İskanlardan Yunan İşgaline*, 227-228.

⁷¹Doğer, *İlk İskanlardan Yunan İşgaline*, 228.

⁷²Tok, *Manisa Yakınlarında Bir Ortaçağ Kalesi*, 146.

⁷³Arkangelos Mikhael kültünün Anadolu'daki önemli merkezlerinden Germia ve Khonai'de de kültün, bir su kaynağıyla ilişkilendirildiği bilinmektedir. William Mitchell Ramsay, *The Cities and Bishoprics of Phrygia* (Oxford: Clarendon Press, 1895), 1.214-216; Niewöhner, "Healing Springs," 118, 120-121.

⁷⁴Tok, *Manisa Yakınlarında Bir Ortaçağ Kalesi*, 147.

⁷⁵Tok, *Manisa Yakınlarında Bir Ortaçağ Kalesi*, 147-148.

Görsel 9: Halk arasında Manastır Tepe olarak anılan konum ve gerisinde Temnos (E. Tok, 2012)

Günümüze kısmen ulaşan güneydeki mekânın güney cephesi, yaklaşık 80 cm yüksekliğinde korunmuştur. Doğu kesimi ise tamamen toprak altındadır. Yapının güney duvarında takip edilen izlere göre cephenin özgün halinin 15 cm derinliğinde, 175 cm genişliğinde 5 adet kör kemerle hareketlendirildiği anlaşılmaktadır. Cephelerde hareketliliği sağlayan bu tip uygulamalar, 12. yüzyıl ortalarından itibaren görülen, 13. yüzyılda özellikle Batı Anadolu mimarisinde yaygın olarak kullanılan mimari unsurlardır⁷⁶. Toprak ve moloz altında kalan batı cephede muhtemelen orijinal girişin yer aldığı bir kapı bulunmaktadır⁷⁷ (Görsel 13);

Görsel 10: Şapelin güney duvarı (E. Tok, 2012)

⁷⁶Tok, *Manisa Yakınlarında Bir Ortaçağ Kalesi*, 147-148. Laskarisler Devri mimarisi uygulamaları ve örnekleri için ayrıca bkz. Zeynep Mercangöz, "Batı Anadolu'da Geç Dönem Bizans Mimarisi: Laskarisler Dönemi Mimarisi" (Doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi, 1985), 160; Hans Buchwald, "Laskarid Architecture," *Form, Style and Meaning in Byzantine Church Architecture* içinde, (Sydney: Ashgate Variorum, 1999), 273-285; Ü. Melda Ermiş, "İznik ve Çevresi Bizans Devri Mimari Faaliyetinin Değerlendirilmesi" (Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, 2009), 320-324, 338; Suna Çağaptay, "The Laskarid Moment: Building an Empire with Constantinople in Mind," *Identity and the Other in Byzantium: Papers from the Fourth International Sevgi Gönül Byzantine Studies Symposium* içinde, ed. Koray Durak ve Ivana Jevtić, (İstanbul: Vehbi Koç Vakfı, 2019), 269-291; Suna Çağaptay, "Laskarid Architectural Production Revisited: The Question of Eclectic Style and What is Byzantine About Byzantine Architecture," *Religious Buildings Made in Byzantium: Old Monuments, New Interpretations* içinde, ed. Ivana Jevtić, Nikos D. Kontogiannis ve Nebojša Stanković (Cham: Palgrave Macmillan, 2024), 313-330.

⁷⁷Tok, *Manisa Yakınlarında Bir Ortaçağ Kalesi*, 149.

Yapıda inşa malzemesi olarak taş, tuğla ve ahşap kullanılmıştır. Duvar içinde statik eleman olarak yerleştirilmiş ahşap hatıllar, çürüyerek günümüze ulaşamamıştır. Ancak varlıkları, duvar yüzeyindeki harcın erimesiyle ortaya çıkan 20x20 cm boyutlarındaki hatıl boşluklarından takip edilebilmektedir. Bağlayıcı olarak ise kum, küçük taş ve kiremit kırığı katkılı kireç harç kullanılmıştır⁷⁸ (Görsel 11);.

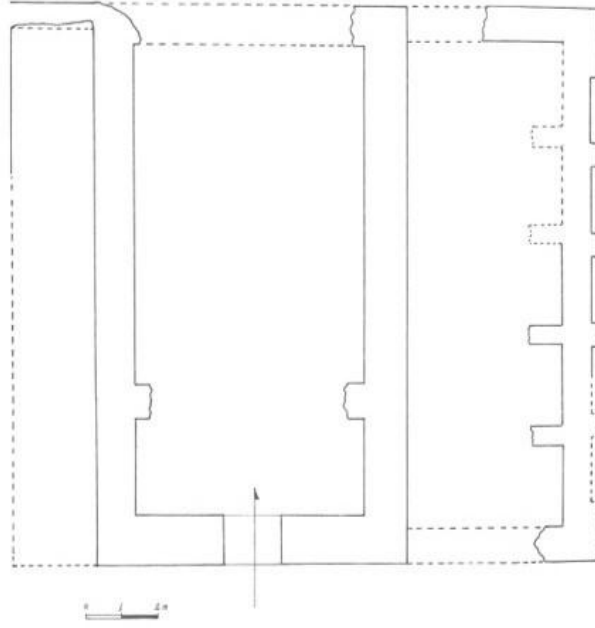

Görsel 11: Batı cephenin duvar örgüsü (Tok, Manisa Yakınlarında Bir Ortaçağ Kalesi, 151)

Duvarlar, bir sıra büyük, bir sıra yassı ve küçük kayrak taşların dönüşümlü olarak yerleştirildiği inşa tekniğiyle örülmüştür. Büyük taşlar arasındaki boşluklar, özel olarak kırılmış küçük taşlar ve tuğla parçaları ile doldurulmuştur. Duvarların bazı bölümlerinde büyük taşların etrafındaki dolgu malzemesinin yatay, dikey ve zikzaklar oluşturacak şekilde yerleştirilmesi, düzensiz çerçeveli tekniğin kullanımını da işaret eder⁷⁹ (Görsel 11);.

⁷⁸Tok, *Manisa Yakınlarında Bir Ortaçağ Kalesi*, 150. Ahşap hatılların duvar örgüsünde kullanımına ilişkin ayrıca bkz. Mercangöz, "Batı Anadolu'da Geç Dönem," 162; Clive Foss ve David Winfield, *Byzantine Fortifications: An Introduction* (Pretoria: University of South Africa, 1986), 240; R.P. Wilcox, *Timber and Iron Reinforcement in Early Buildings* (London: Society of Antiquaries of London, 1981), 21-29.

⁷⁹Tok, *Manisa Yakınlarında Bir Ortaçağ Kalesi*, 150-151. Duvar teknikleri için ayrıca bkz. Clive Foss, "The Defences of Asia Minor against the Turks," *Cities, Fortresses and Villages of Byzantine Asia Minor* içinde, (Great Britain: Variorum, 1996), 145-205.

Görsel 12: Mekânın yüzeyde tanımlanabilen planı (Tok, Manisa Yakınlarında Bir Ortaçağ Kalesi, 151)

Görsel 13: Batı cephe eksenindeki giriş aralığı (Tok, Manisa Yakınlarında Bir Ortaçağ Kalesi, 148-149)

Değerlendirme ve Sonuç

Arkhangelos Piskoposluğu, ilk kez Petra ve Sosandra'yla birlikte 10. yüzyılın başına tarihlenen piskoposluk kayıtlarında ortaya çıkmıştır. Smyrna Metropolitliği altında yer alan Arkhangelos'tan piskoposluk listeleri dışında bahsedilmemiştir. Ancak Arkhangelos isminden bir kez, Doukas'ın *Historia Byzantina* eserinde "Arkhangelos Kalesi" şeklinde söz edilmiştir. Smyrna'nın metropolitlik merkezi olmasından sonra

düzenlenen konsil kayıtlarında, Arkhangelos Piskoposluğu'nu temsil eden herhangi bir piskopos adına değinilmemiştir. Bunun yanı sıra 11-13. yüzyıllar arasına ait çeşitli kayıtların yer aldığı Lembos Manastırı kayıtlarında Phokaia, Psithyron, Monoikos ve Sosandra piskoposluklarından söz edilmesine karşın Arkhangelos'a dair yine herhangi bir bilgi aktarılmamıştır. Epigrafik kaynaklarda da Arkhangelos Piskoposluğu'na yönelik bir ize ulaşılamamaktadır.

Arkhangelos'u lokalize etmeye çalışan araştırmacılardan W.M. Ramsay'i Temnos'a, E. Doğer'i ise Neonteikhos'a yönlendiren Doukas'ın aktardığı bilgiler olmuştur. Ramsay, Mehmet Çelebi'nin Asya fethi sırasında kullandığı yolun Temnos-Magnesia güzergâhı üzerinde olduğunu düşünerek, söz konusu kaleyi Temnos yerleştirmiştir. Ayrıca pagan kökenli Temnos'un Başmelek Mikhael'e adanmış bir kiliseyle Arkhangelos'a dönüştüğünü ileri sürmüştür. H. Ahrweiler da yine Temnos'un 10. yüzyılda Arkhangelos'a dönüşme ihtimalini değerlendirerek Ramsay'i desteklese de arkeolojik verileri oldukça sınırlı kalmıştır. Listelerden bilindiği üzere Orta Bizans Dönemi'ne kadar varlığını bir piskoposluk merkezi olarak sürdüren Temnos'un, en azından 9. yüzyılın sonuna kadarki mevcudiyeti kesindir.

E. Doğer ise Doukas'ın bahsettiği Kayacık'ın Neonteikhos olduğunu ve buranın Mehmet Çelebi'nin yol güzergâhına daha uygun görüldüğünü ileri sürmüştür.

Temnos'taki arkeolojik veriler değerlendirildiğinde, akropoliste Orta-Geç Bizans Dönemi'ne ait herhangi bir sur ya da kule izine rastlanmamaktadır. Temnos akropolisindeki Klasik Dönem izlerine karşılık Bizans Dönemi kalıntılarının yokluğu, muhtemelen Temnos Piskoposluğu'nun garnizon güvenliği altında daha iç bir kesimde konumlanmış olma ihtimaliyle ilişkilidir. Neonteikhos'ta ise 12. yüzyılda I. Manuel Komnenos Devrinde başlayan *Neokastron* inşa programına uygun sur ve kule izleri açıkça takip edilebilmekte, ancak herhangi bir dinî yapılanmaya rastlanmamaktadır⁸⁰. Yukarıda ayrıntılarıyla tartışıldığı üzere, Doukas'ın Arkhangelos ismiyle kaydettiği kalenin topografik ve arkeolojik verilerle gösterdiği benzerlikler doğrultusunda Neonteikhos'taki kalıntılarla örtüştüğü anlaşılmaktadır. Bu koşullarda Arkhangelos Piskoposluğu'nun doğrudan Neonteikhos akropolisi yerine hem daha güvenli bir alana hem de yol güzergâhları açısından elverişli bir konuma yerleşmesi makul görünmektedir.

Eski Hasanlar Köyü'nde yer alan ve halk arasında adı halen manastır olarak anılan öreninin, Roma ve Bizans dönemleri yol güzergâhlarının üzerinde yer alması, vadi içindeki stratejik ve güvenli konumu, Orta Bizans Dönemi'nin tartışmalı piskoposluk merkezlerinden Arkhangelos'a uygun bir lokasyon olabileceğini akla getirmektedir. Temnos ve Neonteikhos'taki arkeolojik izlerle kıyaslandığında, burada geniş alana yayılan somut mimari veriler, önerilen alanın, bölgenin dinî yapılanmasının önemli bir halkası olduğunu işaret eder. Elbette net sonuçlara ileride yapılacak bilimsel kazılarla ulaşılabilecektir.

Hakem Değerlendirmesi	Dış bağımsız.
Yazar Katkısı	Çalışma Konsepti/Tasarım- S.T., E.T.; Veri Toplama- S.T., E.T.; Veri Analizi/Yorumlama- S.T., E.T.; Yazı Taslağı- S.T.; İçeriğin Eleştirel İncelemesi- E.T.; Son Onay ve Sorumluluk- S.T., E.T.
Çıkar Çatışması	Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.
Finansal Destek	Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer Review	Externally peer-reviewed.
Author Contributions	Conception/Design of Study- S.T., E.T.; Data Acquisition- S.T., E.T.; Data Analysis/Interpretation- S.T., E.T.; Drafting Manuscript- S.T.; Critical Revision of Manuscript- E.T.; Final Approval and Accountability- S.T., E.T.
Conflict of Interest	The authors have no conflict of interest to declare.
Grant Support	The authors declared that this study has received no financial support.

⁸⁰Emine Tok, "On İkinci ve On Üçüncü Yüzyılların Sosyopolitik Ortamında Yeşeren Bir Savunma Ağı: Neokastra," *I. Uluslararası Sevgi Gönül Araştırmaları Sempozyumu – Bildiriler* içinde, haz. Ayla Ödekan, Engin Akyürek, Nevra Necipoğlu (İstanbul: Vehbi Koç Vakfı, 2010), 304-305.

Yazar Bilgileri
Author Details

Settar Tarman

¹ Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, İzmir, Türkiye

0000-0001-8623-6062

✉ settar.tarman@ege.edu.tr – settartarman@gmail.com

Emine Tok

¹ Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, İzmir, Türkiye

0000-0001-9095-7022

Kaynakça | References

- Ahrweiler, Hélène. *L'Histoire et la Géographie de la région de Smyrne entre les deux occupations Turques (1081-1317) Particulièrement au XIIIe siècle*. Travaux et Mémoires 1. Paris: Centre de Recherche D'Histoire et Civilisation Byzantines, 1965.
- Atci, Esra. "Some Notes on Aeolian Neonteichos and Temnos." *Oannes* 6(2) (2024): 459-479. Erişim <https://doi.org/10.33469/oannes.1473452>.
- Buchwald, Hans. "Lascarid Architecture." *Form, Style and Meaning in Byzantine Church Architecture*, içinde 261-296. Sydney: Ashgate Variorum, 1999.
- Cadoux, Cecil John. *Ancient Smyrna: A History of the City from the Earliest Times to 324 AD*. Oxford: Basil Blackwell, 1938.
- Caseau, Béatrice ve Jean-Claude Cheynet. "La place des anges dans l'iconographie des sceaux." *Inventer les anges de l'Antiquité à Byzance: Conception, représentation, perception*, Travaux et Mémoires 25/2, editör Delphine Lauritzen, içinde 307-338. Paris: Association des Amis du Centre d'histoire et civilisation de Byzance, 2021.
- Charles, R. H. *The Book of Enoch*. Oxford: Clarendon Press, 1893.
- Cheynet, Jean-Claude. "Par saint Georges, par saint Michel." *La société byzantine: l'apport des sceaux* 3, içinde 285-305. Paris: Association des Amis du Centre d'histoire et civilisation de Byzance, 2008.
- Cotsonis, John A. *The Religious Figural Imagery of Byzantine Lead Seals, II: Studies on Images of the Saints and on Personal Piety*. Variorum Collected Studies. London-New York: Routledge, 2021.
- Croke, Brian. "Emperor and Archangel." *Dumbarton Oaks Papers* 77 (2023): 23-46.
- Culerrier, Pascal. "Les évêchés suffragants d'Éphèse aux 5e-13e siècles." *Revue des études byzantines* 45 (1987): 139-164.
- Çağaptay, Suna. "The Laskarid Moment: Building an Empire with Constantinople in Mind." *Identity and the Other in Byzantium: Papers from the Fourth International Sevgi Gönül Byzantine Studies Symposium*, editörler Koray Durak ve Ivana Jevtić, içinde 269-291. İstanbul: Vehbi Koç Vakfı, 2019.
- Çağaptay, Suna. "Laskarid Architectural Production Revisited: The Question of Eclectic Style and What is Byzantine About Byzantine Architecture." *Religious Buildings Made in Byzantium: Old Monuments, New Interpretations*, editörler Ivana Jevtić, Nikos D. Kontogiannis ve Nebojša Stanković, içinde 313-330. Cham: Palgrave Macmillan, 2024.
- Darrouzès, Jean. *Notitiae episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae*. Géographie Ecclésiastique de l'Empire Byzantin 1. Paris: Institut Français d'Études Byzantines, 1981.
- Dmitriev, Sviatoslav. *City Government in Hellenistic and Roman Asia Minor*. Oxford: Oxford University Press, 2005.
- Doğer, Ersin. "Some Boundary Stones in Southern Aiolis." *Arkeoloji Dergisi* III (1995): 61-70.
- Doğer, Ersin. *İlk İskanlardan Yunan İşgaline Kadar Menemen ya da Tarhanıyat Tarihi*. İzmir: Sergi Yayınevi, 1998.
- Doğer, Ersin. *İzmir'in Smyrna'sı: Paleolitik Çağ'da Türk Fethine Kadar*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2011.
- Doğer, Ersin. "Neonteichos." *İzmir Kent Ansiklopedisi: Eskiçağ ve Ortaçağ Tarihi Arkeoloji*, hazırlayanlar Ersin Doğer, Mehmet Nezih Aytaçlar ve Murat Tozan, içinde 287-288. İzmir: Apikam, 2014.
- Doğer, Ersin. "Temnos." *İzmir Kent Ansiklopedisi: Eskiçağ ve Ortaçağ Tarihi Arkeoloji*, hazırlayanlar Ersin Doğer, Mehmet Nezih Aytaçlar ve Murat Tozan, içinde 436-438. İzmir: Apikam, 2014.
- Ducas. *Ducæ: Michaelis Ducæ Nepotis Historia Byzantina*. Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae (CSHB). Hazırlayan Immanuel Bekkerus. Bonnae: Impensis Ed. Weberi, 1834.
- Ermış, Ü. Melda. "İznik ve Çevresi Bizans Devri Mimari Faaliyetinin Değerlendirilmesi." Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, 2009.
- Fontrier, Aristote M. "Le Monastère de Lembos près de Smyrne et ses possessions au XIIIe siècle (pl. XVIII)." *Bulletin de correspondance hellénique (BCH)* 16 (1892): 379-410.

- Fontrier, Aristote M. "Notes sur la géographie ancienne de l'ionie." *Revue des Études Anciennes (REA)* 1(4) (1899): 273-280.
- Foss, Clive ve David Winfield. *Byzantine Fortifications: An Introduction*. Pretoria: University of South Africa, 1986.
- Foss, Clive. "The Defenses of Asia Minor against the Turks." *Cities, Fortresses and Villages of Byzantine Asia Minor*, içinde 145-205. Great Britain: Variorum, 1996.
- French, David H. *Roman Roads & Milestones of Asia Minor*. Milestones 3 Fasc. 3.9. an Album of Maps. Ankara: British Institute at Ankara, 2016.
- Gielen, Erika ve Peter van Deun. "The invocation of the Archangels Michael and Gabriel attributed to Metrophanes metropolitan of Smyrna (BHG 1292)." *Byzantinische Zeitschrift* 108(2) (2015): 653-671. Erişim <https://doi.org/10.1515/bz-2015-0018>.
- Hansen, Mogens Herman ve Thomas Heine Nielsen. *An Inventory of Archaic and Classical Poleis*. Oxford: Oxford University Press, 2004.
- Heisenberg, A. "Kaiser Johannes Batatzes der Barmherzige-Eine mittelgriechische Legende." *Byzantinische Zeitschrift* 14(1) (1905): 160-233.
- Hiérokles ve Georges de Chypre. *Le Synekdemus et L'Opusculé Géographique*. Corpus Bruxellense Historiae Byzantinae 1. hazırlayan Ernest Honigmann. Bruxelles: L'Institut de Philologie et D'Histoire Orientales et Slaves, 1939.
- Kazhdan, Alexander ve Nancy P. Ševčenko. "Archangel." *The Oxford Dictionary of Byzantium*. 1: 155. Oxford: Oxford University Press, 1991.
- Kazhdan, Alexander ve Nancy P. Ševčenko. "Michael." *The Oxford Dictionary of Byzantium*. 2: 1360-1361. Oxford: Oxford University Press, 1991.
- Kazhdan, Alexander. "Michael." *The Oxford Dictionary of Byzantium*, 2: 1360. Oxford: Oxford University Press, 1991.
- Kazhdan, Alexander ve Eric McGeer. "Taxiarchos." *The Oxford Dictionary of Byzantium*. 3: 2018. Oxford: Oxford University Press, 1991.
- Kraft, John C., Helmut Brückner, İlhan Kayan, Helmut Engelmann. "Antik Efes ve Anadolu Artemisionu'nun Jeoarkeolojisi." *Paleocoğrafya ve Jeoarkeoloji Araştırmaları I*, hazırlayan Ertuğ Öner, içinde 1-31. İzmir: Ege Üniversitesi Yayınları, 2022.
- Kraft, John C., İlhan Kayan, Helmut Brückner ve George Rapp, Jr. "A Geological Analysis of Ancient Landscapes and the Harbors of Ephesus and the Artemisions in Anatolia." *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien*, hazırlayan Österreichisches Archäologisches Institut, Band 69, içinde 175-234. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2000.
- Le Quien, Michel. *Oriens Christianus, in Quatuor Patriarchatus Digestus*. 1. cilt. Paris: Ex Typographia Regia, 1740.
- Mango, Cyril. "St. Michael and Attis." *Deltion tes Christianikes Archaologikes Hetaireias* 12 (1986): 39-62.
- Mango, Cyril. "The Pilgrimage Centre of St. Michael at Germia." *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 36 (1986): 117-132.
- Mango, Cyril. "La croix dite de Michel Cérulaire et la croix de Saint-Michel de Sykéôn." *Cahiers Archéologiques* 36 (1988): 41-49.
- Mercangöz, Zeynep. "Batı Anadolu'da Geç Dönem Bizans Mimarisi: Laskarisler Dönemi Mimarisi." Doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi, 1985.
- Migne, Jacques Paul. *Patrologiae Cursus Completus, Series Graeca*. 107. cilt. Paris: Garnier, 1863.
- Miklosich, Franciscus ve Iosephus Müller. *Acta et Diplomata Graeca Medii Aevi Sacra et Profana*. 4. cilt. Vindobonae: Carolus Gerold, 1871.
- Niewöhner, Philipp. "Healing Springs in Anatolia and the Problem of the Pagan Legacy." *Life Is Short, Art Long: The Art of Healing in Byzantium. New Perspectives*, editörler Brigitte Pitarakis ve Gülru Tanman, içinde 97-124. İstanbul: İstanbul Research Institute, 2018.
- Ostrogorsky, Georg. *Bizans Devleti Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2017.
- Parthey, Gustavi. *Hieroclis Synecdemus et Notitiae Graecae Episcopatum*. Berolini: In Aedibus Friederici Nicolai, 1866.
- Peers, Glenn. *Subtle Bodies: Representing Angels in Byzantium*. Berkeley-Los Angeles-Londra: University of California Press, 2001.
- Ramsay, William Mitchell. "Contributions to the History of Southern Aeolis." *The Journal of Hellenic Studies* 2 (1881): 44-54.
- Ramsay, William Mitchell. *The Historical Geography of Asia Minor*. London: John Murray, 1890.
- Ramsay, William Mitchell. *The Cities and Bishoprics of Phrygia*. 1. cilt. Oxford: Clarendon Press, 1895.
- Tok Bayrakal, Emine. "Manisa'nın Gürle Köyü'ndeki Bir Bizans Manastırı Üzerine Düşünceler." *Sanat Tarihi Dergisi* 14(1) (2005): 261-275.
- Tok, Emine. "On İkinci ve On Üçüncü Yüzyılların Sosyopolitik Ortamında Yeşeren Bir Savunma Ağı: Neokastra." *I. Uluslararası Sevgi Gönül Bizans Araştırmaları Sempozyumu – Bildiriler*, hazırlayanlar Ayla Ödekan, Engin Akyürek, Nevra Necipoğlu, içinde 303-311. İstanbul: Vehbi Koç Vakfı, 2010.
- Tok, Emine. *Manisa Yakınlarında Bir Ortaçağ Kalesi: Yoğurtçu Kale*. Manisa: Manisa Belediyesi Kültür Yayınları, 2012.
- Tomaschek, Wilhelm. *Zur historischen Topographie von Kleinasien im Mittelalter*. Piscataway: Gorgias Press, 2010.
- Vryonis, Speros. *Küçük Asya'da Orta Çağ Helenizminin Çöküşü ve 11. Yüzyıldan Başlayarak 15. Yüzyıla Kadar İslamlaşma*. İstanbul: Kalkedon Yayınları, 2020.
- Wilcox, R. P. *Timber and Iron Reinforcement in Early Buildings*. London: Society of Antiquaries of London, 1981.

